

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Η ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Γενικός χαρακτήρ τῆς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη φιλοσοφίας.

Μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ ἑλληνικὴ Φιλοσοφία ἐτρέπη νέαν ὁδὸν. Μέχρι τότε ἡ θεωρητικὴ γνῶσις ἐπεδιώκετο ὡς αὐθύπαρκτος σκοπὸς τοῦ φιλοσοφεῖν, νῦν θεωρεῖται ὡς μέσον πρὸς τὸ κατὰ λόγον πράττειν. Τὸ ἀπὸ τοῦδε φιλοσοφοῦσιν ἀπλῶς ἀποβλέποντες εἰς πρακτικὸν σκοπὸν. Μέχρι τότε τὰ μεγάλα φιλοσοφικὰ συστήματα ἔθετον τὸ πρόβλημα, πῶς ἔχουσι τὰ ὄντα καθ' ἑαυτά· νῦν δὲ ἀναφύεται τὸ πρόβλημα, πῶς ἔχουσι τὰ ὄντα πρὸς τὸ ὑποκείμενον, καὶ πῶς ἔχει τὸ ὑποκείμενον πρὸς τὰ ὄντα. Ὅθεν εἰς τὰ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη συστήματα ἡ θεωρητικὴ ἔρευνα ἐν δευτέρῳ λόγῳ τίθεται· ἅτινα μάλιστα δεικνύουσιν ἀδιαφορίαν τινὰ πρὸς πᾶσαν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν μὴ ἀπευθυνομένην ἀμέσως εἰς τὸν πρακτικὸν βίον, ἅτινα ἀναφέρουσι πᾶσαν ἐπιστήμην εἰς τὴν πρακτικὴν μόρφωσιν καὶ εὐδαιμονίαν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Ἐπίκουρος π. χ. ὁμολογεῖ παρρησίᾳ ὅτι ἦτο περιττὴ ἡ φυσικὴ, ἐὰν δὲν διετάραττε τὴν εὐδαιμονίαν μας ὁ διὰ τῶν μύθων ἐμποιοῦμενος ἡμῖν φόβος ἀπὸ τῶν αἰτιῶν τῶν ἐκτάκτων οὐρανίων φαινομένων καὶ ἡ μέριμνα περὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως· ὅθεν ἄνευ φυσικῆς δὲν εἶναι δυνατὴ ἡδονὴ ἀτάραχος (Δ. Λ. Χ, 142), ἐν ἐνὶ δὲ λόγῳ, τὰ νῦν ἀναφαινόμενα συστήματα, τὰ ἀπαρτίζοντα τὴν τρίτην περίοδον τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ὁ στωϊκισμὸς, ὁ ἐπικουρισμὸς καὶ ὁ σκεπτικισμὸς εἶναι συστήματα τῆς ὑποκειμενικότητος. Προηγῆθησαν κατὰ ταύτην τὴν διεύθυνσιν αἱ διδασκαλῖαι τῶν κυνικῶν καὶ κυρηναϊκῶν, ἐξ ὧν αἱ μὲν κεῖνται ὡς βάσεις τῆς Στωϊκῆς, αἱ δὲ τῆς Ἐπικουρικῆς ἠθικῆς· ἀλλ' ἡ διάκρισις ἀπὸ τῆς δευτέρας περιόδου εἶναι ὅτι ἡ ὑποκειμενικὴ αὕτη τάσις εἶναι νῦν ἡ ἐπικρατοῦσα, καὶ ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν Κυνικῶν καὶ κυρηναϊκῶν παραλειφθεῖσα φυσικὴ καλλιέργεια ἤδη, ἀλλὰ μόνον ὑπὸ πρακτικῶς ὑποκειμενικὴν ἔποψιν.

Οἱ λόγοι τῆς μετατροπῆς ταύτης τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἦσαν διττοί· πρῶτον ἡ ἐπίδρασις τῆς μεταβολῆς τῶν πραγμάτων, διότι μεταξὺ τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως μιᾶς ἐποχῆς ὑφίσταται ἀμοιβαία τις ἐπίδρασις, καὶ πᾶν μέγα φιλοσοφικὸν σύστημα ἀντανακλᾷ τὸν σύγχρονον βίον. Εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ἡ παρακμὴ τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος κατὰ τὴν τετάρτην π. Χ. ἑκατονταετηρίδα, ἡ ἀπόσβεσις τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, ἡ πολιτικὴ καὶ διανοητικὴ κατάστασις τῆς μακεδονικῆς καὶ τῆς ῥωμαϊκῆς περιόδου ἐπέδρασαν σημαντικῶς ἐπὶ τῆς μετασχηματίσεως τῆς φιλοσοφίας. Ὁ

λαός μηκέτι ἐμπορούμενος ὑπὸ γενικοῦ πνεύματος, μηκέτι ἐνεργῶν ὑπὲρ τοῦ ὅλου ἐπεδόθη εἰς τὰ εὐτελεῆ συμφέροντα τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Τὸ ὑποκείμενον ἤδη ἀπέβλεπεν εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ δυνάμεις, ἐστρέφετο εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς ὑποκειμενικῆς αὐτοῦ διανοίας καὶ βουλήσεως. Εἰς ταῦτα δὲ προσετέθη καὶ ἡ ποικίλη ἐπιμιξία ἀφ' ἐνός μὲν μετὰ τῶν Μακεδόνων καὶ τῶν Ῥωμαίων κατακτητῶν, ἀφ' ἐτέρου δὲ μετὰ τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, οἵτινες ὀλίγην ἠσθάνοντο κλίσιν εἴτε καθόλου πρὸς τὴν ἔρευναν, εἴτε τοῦλάχιστον πρὸς τὴν ἀπλὴν ἐπιστήμην, ἦτο ἐπόμενον ὁ τρόπος τοῦ διανοεῖσθαι τῶν λαῶν τούτων· γὰρ ἐπενεργῆ ἐπὶ τοῦ ἐξησθενημένου πνεύματος τῶν Ἑλλήνων, καὶ ἐὰν ἡ συνάφεια αὕτη δὲν ἐκδηλοῦται τοσοῦτον καθαρῶς κατὰ τὴν μακεδονικὴν περίοδον, ἡ ἐπίδρασις ὁμῶς τοῦ Ῥωμαϊσμοῦ ἀναφαίνεται διαυγῶς κατὰ τὴν ἐκλεκτικὴν δημῶδη φιλοσοφίαν τῆς ἐπομένης ἐποχῆς οὐχ ἥττον ἢ ἡ ἀνατολικὴ ἐπιρροή κατὰ τὴν νεοπλατωνικὴν περίοδον. Ὅθεν τὴν εἰδικότητα τῆς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη φιλοσοφίας δυνάμεθα νὰ ἐξηγήσωμεν ἐκ τῆς τροπῆς ἣν ἐν γένει ἔλαβεν ἡ κατάστασις καὶ ἡ μόρφωσις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ φιλοσοφία λοιπὸν ἠναγκάσθη ν' ἀσχολῆται περὶ τὸ ὑποκείμενον καὶ τὰς ἀνάγκας τοῦ ὑποκειμένου. Τὸ ἀπὸ τοῦδε τὸ κύριον ζήτημα τῆς φιλοσοφίας ἦν περὶ τοῦ ἀνθρωπίνου προορισμοῦ, περὶ τοῦ ἀνωτάτου κανόνος πάσης πράξεως. Καὶ ἡ μορφή τῆς ἠθικῆς ἐν τῷ μέσῳ τῶν περιστάσεων τούτων ἔλαβεν ἀλλοίαν μορφήν τῆς πρότερον. Πρότερον ὡς ὁ ἀτομικὸς βίος ἦν συμπεπλεγμένος μετὰ τοῦ κοινωνικοῦ, οὕτω καὶ ἡ ἠθικὴ μετὰ τῆς πολιτικῆς. Ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἤξιουν ὅτι ἡ τελεία ἠθικότης εἶναι δυνατὴ μόνον ἐν τῇ πολιτείᾳ· ἀπεναντίας δὲ νῦν λαμβάνεται ὑπὸ σκέψιν τὸ ἀπὸ πάσης κοινότητος ἀπολυόμενον ἄτομον· μάλιστα προτίθεται ὡς τὸ ἀκρότατον τέρμα ἡ ἀνεξαρτησία τοῦ φιλοσόφου ἀπὸ τοῦ κόσμου, τῆς πολιτείας, τῆς πατρίδος, τῆς οἰκογενείας καὶ πάσης ὑποχρεωτικῆς σχέσεως.

Δεύτερον δὲ αἴτιον τῆς μετατροπῆς ταύτης ἦν ἡ μέχρι τοῦδε διαχαραχθεῖσα πορεία τῆς φιλοσοφίας. Διὰ τῆς πλατωνικῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς ὑπεραισθητικῆς οὐσίας τῆς καταγωγῆς τῆς ψυχῆς ἐθεμελιώθη ὁ δυϊσμὸς ἐκεῖνος, δι' οὗ τὸ πνεῦμα ἐχαρακτηρίσθη ὡς τὸ μόνον οὐσιῶδες, τὸ δὲ αἰσθητικὸν φαινόμενον ὡς σκιά ἀκούσιος. Τὸν δυϊσμὸν ποῦτον καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν μέρει μόνον ὑπερενίκησε· διότι εἰ καὶ κατεπολέμησε τὸν χωρισμὸν τῆς ἰδέας ἀπὸ τοῦ φαινομένου, ἀντείχετο ὁμῶς τῆς ἀρχικῆς δυάδος τῶν ἀρχῶν τῆς μεταφυσικῆς ἀντιθέσεως τοῦ εἶδους καὶ τῆς ὕλης. Ἀμφότεροι ἐπομένως εἶχον θεωρήσει τὸ πνεῦμα εἰς τὴν οὐσίαν του, εἰς τὴν ἀντίθεσίν του πρὸς τὸ αἰσθητικὸν φαινόμενον ὡς τὸ κύριον καὶ τὸ ἀπλῶς πραγματικόν. Ἀλλὰ τοῦτο τὸ πνεῦμα δὲν ἦτο βεβαίως τὸ ὑποκειμενικόν, ἢ τὸ ἔχον ἑαυτοῦ συνείδησιν ὑποκείμενον· ἀπεναντίας αὐτὸ τὸ ὑποκείμενον

ᾧφειλε νὰ λαμβάνη πᾶσαν ἀλήθειαν καὶ πραγματικότητα μόνον παρὰ τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ἀπὸ τῆς μεθέξεως τῶν ἰδεῶν, ὡς ἐκφράζεται ὁ Πλάτων, ἢ ἐκ τοῦ θείου νοῦ, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης, ἐπομένως δὲ ἐδόξαζον ἀμφοτέρω ὅτι ἡ παρατήρησις τοῦ ἀντικειμενικοῦ νοῦ εἶναι ὁ ὑψιστος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου, ὅτι ἡ θεωρία εἶναι ὑπερέτερα τῆς πράξεως. Ἄλλ' ἐπειδὴ ῥητῶς προὔπεθετον, ὅτι τὸ ἄπειρον πνεῦμα ὑπάρχει ἐκτὸς τῆς φύσεως καὶ ἀνεξαρτήτως αὐτῆς, ἀπεναντίας δὲ ἐν τῇ φύσει ἐκδηλοῦται ἀτελῶς τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, ἐκπελείπετο ὁ μόνος τύπος, ἐν ᾧ ἠδύνατο νὰ ἀποκαλυφθῇ ἐντελῶς ἡ παρατήρησις τῆς ἰδέας καὶ τοῦ θείου νοῦ ἢ το κυρίως παρατήρησις τοῦ ἑαυτοῦ του, αἰ ἐννοῖαι, ἃς ὁ Πλάτων ἔθετεν εἰς τὸν ἰδεώδη κόσμον ὡς ὑπερῖσθητικὰς οὐσίας, δὲν ἦσεν ἄλλο τι εἰμὴ τὸ προϊόν τῆς ἀνθρωπίνης διανοίας· ὁ ἑαυτὸν νοῦν θεὸς τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν ἦτο ἄλλο τι εἰμὴ ἀπεικόνισμα τοῦ ἀνθρώπινου νοῦ φαινόμενον ὡς τι αὐθύπαρκτον. Ἡ ὑποκειμενικότης λοιπὸν καθὸ τοιούτη, ἡ καθαρὰ αὐτοσυνειδησία ἢ εἰς ἑαυτὴν ἐπανακάμπουσα ἀπὸ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, εἶναι τὸ ταμεῖον τῆς ἀληθείας, εἰς αὐτὴν πρέπει ὁ ἄνθρωπος νὰ συγκεντρωθῇ ἐὰν προτίθεται νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ὑψιστον. Ἐν βῆμα εἰσέτι ἐγένετο κατὰ τὴν αὐτὴν διεύθυνσιν, καὶ ἰδοὺ ἡ αὐτὴ ὑποκειμενικότης ἀνυψώθη εἰς ἔσχατον τέρμα τῆς πνευματικῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας· ἰδοὺ ἡ φιλοσοφία τῆς δευτέρας περιόδου μετετρέπη εἰς τὴν τῆς τρίτης. Ἡ φιλοσοφία ἤδη διευθύνεται εἰς τὴν γνῶσιν τῆς ἀληθείας πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ ὑποκειμένου. Ἀποπειρᾶται ἤδη ἵνα ἐξαλείψῃ πάντα δυῖσμόν, ἵνα ἡ ὑποκειμενικὴ ἀνάγκη εὖρη τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς διὰ τινος θεωρίας τῆς φύσεως τῶν ὄντων ἐπαναπαυούσης καὶ ἱκανοποιούσης τὸ ἄτομον. Οὐδὲ ἐξαιρεῖται ὁ σκεπτισμὸς ἐκφαίνων τὸ ἀδύνατον πάσης γνώσεως ὡς τὸ ὀριστικὸν ἐξαγόμενον, ἐπομένως δὲ στηρίζων τὴν πρότασίν του, ὅτι τὸ ὑποκείμενον διὰ τῆς ἀπλῆς ἀδιαφορίας πρὸς ἅπαντα καταντᾷ ἀσφαλίστατα εἰς πλήρη ἱκανοποίησιν καὶ εὐδαιμονίαν.

ΣΤΩΪΚΙΣΜΟΣ

Θεμελιωτῆς τῆς Στωϊκῆς φιλοσοφίας ἐγένετο ὁ Ζήνων, ὅσους τὸ γένος ἔλκων ἐκ Φοινίκων ἐγεννήθη κατὰ τὸ ἔτος 340 π. Χ. ἐν Κιττίῳ πόλει τῆς Κύπρου. Υἱὸς ὢν ἐμπορίου μετήρχετο καὶ αὐτὸς κατὰ τὴν νεανικὴν του ἡλικίαν τὸ πατρικὸν ἐπιτήδευμα. Ἄλλ' ἀπολέσας τὴν περιουσίαν του ἐν τινι ναυαγίῳ, ἀπεφάτισεν ἵνα ἐπιδοθῇ εἰς τὴν φιλοσοφίαν, ἧς πρὸ πολλοῦ ὠρέγετο (Δ. Λ. VII, 31) καὶ ν' ἀποκατασταθῇ ἐν Ἀθήναις πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Πρῶτον μὲν λοιπὸν ἐνησχολήθη εἰς τὴν κυνικὴν φιλοσοφίαν μαθητεύσας παρὰ Κράτητι τῷ Κυνικῷ. Εἶναι

δὲ ὁμολογούμενον, ὅτι ἡ διδασκαλία τῶν κυνικῶν ἐξήσκησεν ἐπ' αὐτοῦ μεγάλην ἐπιρροήν, διότι ὅλος ὁ ἀρχαιότερος στωϊκισμὸς ἔχει κυνικὴν ἀπόχρωσιν (1). ἤκουσε δὲ καὶ Στίλπωνα τὸν Μεγαρικόν, παρ' οὗ ἐδιδάχθη ἐπὶ δεκαετίαν τὴν διαλεκτικὴν (Δ. Λ. VII, 2). Ἐσπούδασε δὲ καὶ τὴν πλατωνικὴν φιλοσοφίαν παρὰ τῷ ἀκαδημαϊκῷ Πολέμωνι. Δὲν παρημέλησεν ὅμως καὶ τὴν φυσικὴν φιλοσοφίαν μελετήσας ἰδίως τὰ περὶ φύσεως συγγράμματα τοῦ Ἡρακλείτου. Τέλος δὲ ἤνοιξε σχολὴν εἰς τινὰ στοᾶν καλουμένην ποικίλην (στοᾶν Ποικίλην) κεκοσμημένην οὖσαν διὰ ζωγραφιῶν τοῦ Πολυγνώτου· ὅθεν καὶ ἡ σχολὴ του ἐπεκλήθη στωϊκὴ (Δ. Λ. VII, 5). Ἦν πρότυπον τῆς ἐγκρατείας, τῆς λιτότητος καὶ τῆς χρηστοηθείας· μάλιστα δὲ ἡ ἐγκράτειά του κατέστη παροιμιώδης παρὰ τοῖς ἀρχαίοις (Ζήνωνος ἐγκρατέστερος. Δ. Λ. VII, 27). Ἀπέλαυε δὲ τοσοῦτον τῆς κοινῆς ἀπάντων ὑπολήψεως, ὥστε ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων ἐνεπιστεύθη αὐτῷ τὰς κλεῖς τῆς ἀκροπόλεως, καὶ ἐξέδοτο τὸ ἐφεξῆς ψήφισμα κατὰ τὸν Διογένην τὸν Λαέρτιον (VII, 10). «Ἐπειδὴ Ζήνων ὁ υἱὸς τοῦ Μνησίου, ἐπὶ πολλὰ ἔτη διέτριψεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει ὡς φιλόσοφος καὶ κατὰ τὰ ἄλλα δὲ ἐδείχθη ἀνὴρ ἀγαθὸς προτρέπων τοὺς παρ' αὐτῷ φοιτῶντας νέους εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν ἐγκράτειαν καὶ καθοδηγῶν αὐτοὺς διὰ τοῦ ἰδίου ἀρίστου παραδείγματος· διὸ ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων ἀπονέμει αὐτῷ δημόσιον ἔπαινον καὶ δωρεῖται αὐτῷ χρυσοῦν στέφανον ἐνεκεν τῆς ἀρετῆς καὶ σωφροσύνης του. Προσέτι καὶ θέλει ἐνταφιασθῆ δημοσίᾳ ἐν τῷ Κεραμεικῷ. Περὶ δὲ τοῦ στεφάνου καὶ τῆς ἐνεγέρσεως τοῦ μνημείου διορίζεται ἐπιτροπὴ συγκειμένη ἐκ πέντε ἀνδρῶν.» Φθάσας εἰς βαθύ γηρατεῖον ἐθελουσίως ἐτελεύτησε τὸν βίον (2).

Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του ὀλίγα μόνον ἀποσπάσματα διεσώθησαν ἡμῖν, ὥστε τὸ σύστημά του δὲν διακρίνεται ἀκριβῶς ἀπὸ τῶν μετὰ ταῦτα ἐπιξεργασιῶν τῶν στωϊκῶν, μάλιστα δὲ τῶν προσθηκῶν τοῦ Χρυσίππου.

Μαθητὴς καὶ διάδοχος τοῦ Ζήνωνος ἐχρημάτισεν ὁ Κλεάνθης ἀνὴρ σταθεροῦ καὶ καρτερικοῦ χαρακτῆρος. Ἐπειδὴ δὲ ἦτο εἰς ἄκρον πένης, τὴν νύκτα ἐθήτευε παρὰ τινὶ κηπουρῷ, ὅπως τὴν ἡμέραν ἀκροᾶται τὰ μαθήματα τοῦ Ζήνωνος (Δ. Λ. VII, 168)· ἐπωνομάζετο δὲ

(1) Περὶ τῆς πολιτείας του ἔλεγε σύγχρονός τις ὅτι τὴν ἔγραψεν ἐπὶ τῆς τοῦ κυνὸς οὐράς (Δ. Λ. VII, 4) ὁ Ζήνων ἐνταῦθα πρεσβεύει ὡς πρότερον ὁ Διογένης καὶ μετὰ ταῦτα ὁ Χρυσίππος ὅτι τὸ νὰ ἔχωσι κοινὰς τὰς γυναῖκας εἶναι τὸ μόνον σύμφωνον πρὸς τὴν φύσιν. VII, 33 καὶ VII, 131· ἀρέσκει αὐτοῖς καὶ κοινὰς εἶναι τὰς γυναῖκας δεῖν παρὰ τοῖς σοφοῖς, ὥστε τὸν ἐντυχόντα τῇ ἐντυχούσῃ χρῆσθαι καθὰ φησὶ Ζήνων ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ Χρυσίππος ἐν τῷ περὶ πολιτείας.

(2) Παραβ. τὴν παράδοσιν παρὰ Δ. Λ. VII, 28 (καθ' ἣν ἀπήγατο διότι ἔθλασε τὸν δάκτυλόν του) VII, 31.

διὰ τὴν καρτερίαν καὶ τὴν ἠθικὴν ἰσχὺν ἄλλος Ἡρακλῆς (VII, 170). Ἐτελεύτησε καὶ αὐτὸς ἐκουσίως, ὡς ὁ διδάσκαλός του, ἀποσχόμενος τροφῆς (VII, 176). Σώζεται ὕμνος αὐτοῦ πρὸς τὸν Δία ἀναφερόμενος συχνάκις παρὰ τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐν ἐκ τῶν σωζομένων ἀπηχημάτων τῆς εἰδωλολατρείας πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Κατὰ δὲ τὴν φιλοσοφικὴν του διδασκαλίαν ὁ Κλεάνθης ἐνέμεινε πιστὸς ὁπαδὸς τοῦ Ζήνωνος.

Χρυσίππος ὁ πρῶτος ἐκ τῶν μαθητῶν καὶ ὁπαδῶν τοῦ Κλεάνθους γεννηθεὶς ἐν Σόλοις τῆς Κιλικίας περὶ τὸ ἔτος 282 καὶ ἀποθανὼν περὶ τὸ 209 π. Χ. προήγαγεν εἰς παραιτέρω ἀνάπτυξιν τὴν στωϊκὴν φιλοσοφίαν καὶ συστηματικῶς τὴν συνεπλήρωσε. Κατέστη δὲ μάλιστα διάσημος διὰ τε τὴν λογικὴν καὶ διαλεκτικὴν ὥστε ἐλέγετο ὅτι ἐὰν οἱ θεοὶ μετεχειρίζοντο τὴν διαλεκτικὴν, ἀντὶ πάσης ἄλλης ἤθελον προτιμῆσαι τὴν τοῦ Χρυσίππου. Παρὰ δὲ τοῖς μετὰ ταῦτα στωϊκοῖς ἀπέλαυε μεγίστης ὑπολήψεως μάλιστα δ' ἐνεκεν τῆς ὀξυνοίας, μεθ' ἧς ὑπερήσπιζε τὸ στωϊκὸν σύστημα κατὰ τῶν ἀντιπάλων τῆς σχολῆς, τῶν ἐπικουρείων καὶ τῶν ἐκ τῆς ἀκαδημίας. Αἱ γνώσεις τοῦ ἦσαν εὐρύταται καὶ πολυποικίλαι. Συνέγραψε πολλῶ πλείονα παντὸς ἄλλου ἀρχαίου φιλοσόφου, ἐπέκεινα τῶν 705 βιβλίων (1). Ἐκ τούτων ὅμως τῶν πολυαριθμῶν συγγραμμάτων του οὐδὲν περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς. Ἄλλ' εἰκάζεται ὅτι ἡ στωϊκὴ διδασκαλία, ὅσα διεδόθη ἡμῖν ἐκ τῶν δευτερευουσῶν πηγῶν, ἰδίᾳ δὲ ἐκ τοῦ Στοβαίου, κατὰ τὸ πλεῖστον μέρος καὶ πολλάκις κατὰ λέξιν ἠντλήθη ἐκ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Χρυσίππου.

Γενικὸς χαρακτήρ τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας.

Ἡ στωϊκὴ φιλοσοφία διαφέρει τῶν προγενεστέρων, τῆς πλατωνικῆς καὶ ἀριστοτελικῆς, ὡς πρὸς τὸν σκοπὸν καὶ τὴν σημασίαν της. Ὁ μὲν Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐζήτουν τὴν ἀντικειμενικὴν οὐσίαν τῶν ὄντων ὡς τὴν συμπλήρωσιν πασῶν τῶν πνευματικῶν ἐνεργειῶν, οἱ δὲ στωϊκοὶ τὸν ἔσχατον σκοπὸν τῆς ὑποκειμενικῆς πράξεως, τὴν δὲ ἐπιστήμην ἢ γνῶσιν ἐθεώρουν ὡς ἀπλοῦν μέσον πρὸς τὸ κατ' ἀρετὴν πράττειν (Πλουτ. τὰ Ἀρ. τοῖς Φιλ. Προοιμ.). Οἱ μὲν οὖν στωϊκοὶ ἔφασαν, τὴν μὲν σοφίαν εἶναι θεῖαν τε καὶ ἀνθρωπίνην ἐπιστήμην· τὴν δὲ φιλοσοφίαν ἄσκησιν τέχνης ἐπιτηδείου· ἐπιτηδεῖον δ' εἶναι μίαν καὶ ἀνωτάτω, τὴν ἀρετὴν· ἀρετὰς δὲ τὰς τρεῖς γενικωτάτας φυσικὴν, ἠθικὴν, λογικὴν, δι' ἣν αἰτίαν καὶ τριμερῆς ἐστὶν—ἡ φιλοσοφία—

(1) Δ. Λ. VII, 180· ἡ πληθὺς τῶν συγγραμμάτων του πηγάζει ἐκ τοῦ ὅτι ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος ἔγραψεν ἐπανειλημμένα βιβλία· ἔτι δὲ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἀντέγραφε πλείστας καὶ διεξοδικὰς παραπομπάς.

Χρυσ. παρὰ Πλουτ. Στωϊκ. δεῖ γὰρ τούτοις (μετὰ τῶν φυσικῶν ἐξετάσεων) συνάψαι τὸν περὶ ἀγαθῶν καὶ κακῶν λόγον οὐκ οὔσης ἄλλης ἀρχῆς αὐτῶν ἀμείνων οὐδ' ἀναφορᾶς, οὐδ' ἄλλου τινὸς ἕνεκεν τῆς φυσικῆς θεωρίας παραληπτῆς οὔσης ἢ πρὸς τὴν περὶ ἀγαθῶν ἢ κακῶν διάστασιν). Ἡ γνῶσις χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν στωϊκῶν διὰ τοῦτο ὡς ἀναγκαία, διότι ἄνευ φρονήσεως, ἄνευ ὀρθῆς σκέψεως οὐδεμία ἀληθῆς ἀρετὴ καὶ εὐδαιμονία εἶναι δυνατή. Οἱ ἀρχαιότεροι στωϊκοί, οἵτινες ἔτι στενωτέρου συνεδέοντο μετὰ τῆς κυνικῆς διδασκαλίας ὠλιγώρου ὑπωσοῦν τὴν θεωρητικὴν γνῶσιν: "Ὅθεν ὁ Ζήνων ἔλεγεν ὅτι ἡ ἐγκύκλιος παιδεία (π. χ. μαθηματικὴ, γραμματικὴ) εἶναι ἄχρηστος (Δ. Λ. VII, 32) καὶ ἱστορεῖται δὲ ὅτι Ἀρίστων ὁ Χῖος ὁ μαθητὴς τοῦ ἀπέριπτε τὴν φυσικὴν καὶ τὴν λογικὴν, διότι ἡ μὲν ὑπερβαίνει τὴν ἡμετέραν διάνοιαν ἡ δὲ εὐδόλως μᾶς χρησιμεύει· μόνη ἡ ἠθικὴ μᾶς ἐνδιαφέρει (Δ. Λ. VII, 160). Ὁ σοφὸς Χρῦσιππος καὶ τοὶ ἀνώτεροι ὡν τοιαύτης ἀποκλειστικότητος καὶ οὗτος ὁμῶς ἀντιφέρεται κατὰ τοῦ Ἀριστοτέλους φρονούντος ὅτι εἰς τὸν φιλόσοφον ἀρμόζει ὁ θεωρητικὸς βίος, ὁ ἀσχολούμενος εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἔρευναν (βίος σχολαστικός), καὶ ὅτι ἡ θεωρία εἶναι ἡ ἀκροτάτη εὐδαιμονία (Πλουτ. Στωϊκ. 2, 3). "Ὅσοι δὲ ὑπολαμβάνουσι φιλοσόφοις ἐπιβάλλειν μάλιστα τὸν σχολαστικὸν βίον ἀπ' ἀρχῆς, οὗτοί μοι δοκοῦσι διαμαρτάνειν ὑπονοοῦντες διαγωγῆς τινος ἕνεκεν δεῖν τοῦτο ποιεῖν ἢ ἄλλου τινὸς τούτῳ παραπλησίῳ καὶ τὸν ὅλον βίον οὕτω πως διελκύσαι· τοῦτο δ' ἔστιν, ἂν σοφὸς θεωρηθῇ ἠδέως). Ἐπομένως δὲ ὁ ἀληθῆς σκοπὸς τῆς φιλοσοφίας κατὰ τοὺς στωϊκοὺς εἶναι ὄχι ἡ γνῶσις καθὼς τοιαύτη, ἀλλὰ τὸ ἠθικῶς πράττειν ἢ ἡ ἀρετὴ· ἡ ὅλη φιλοσοφία κατ' αὐτοὺς εἶναι διδασκαλία καὶ ἐνάσκησις πρακτικῆς σοφίας (Σεν. Ἐπισ. 89. *Philosophia studium virtutis est, sed per ipsam virtutem, nec virtus esse sine studio sui potest, nec virtutis studium sine ipsa.* Πλουτ. τὰ Ἀρ. τοῖς Φιλ. (οἱ στωϊκοὶ λέγουσι) τὴν φιλοσοφίαν ἀσκησιν εἶναι — τῆς ἀρετῆς.

Τοῦτο δὲ γίνεται ἔτι καταφανέστερον ἐκ τῆς θέσεως, ἣν ἐπέχουσι πρὸς ἀλληλα τὰ τρία κύρια μέρη τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας, ἡ λογικὴ ἢ διαλεκτικὴ, ἡ φυσικὴ, καὶ ἡ ἠθικὴ. Τὴν μὲν διαλεκτικὴν ἐθεώρουσαν οἱ στωϊκοὶ ὡς ὄργανον τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καὶ κυρίως τοῦ πρακτικοῦ βίου, λέγοντες ὅτι ἡ λογικὴ εἶναι πρὸς τὴν φιλοσοφίαν, ὅ,τι τὰ ὅστ' αὐτὴ καὶ αἱ ἴνες πρὸς τὸ ζῶον, ὅ,τι τὸ κέλυφος πρὸς τὸ ὄν, ὅ,τι τὸ φράγμα πρὸς τὸν κῆπον (Διογ. VII, 40 Σεξ. πρὸς Μαθ. VII, 17), δηλ. ἀπονέμουσιν εἰς αὐτὴν μόνον τὴν ἀποφατικὴν σημασίαν τοῦ ν' ἀπομακρύνῃ τὰ κωλύματα τῆς ἀληθοῦς γνώσεως καὶ τοῦ ἐναρέτου βίου, εἶναι κατ' αὐτοὺς βοηθητικὴ ἐπιστήμη, ἔχουσα τὸν σκοπὸν τῆς ἐκτὸς αὐτῆς (Διογ. VII, 47 οὐκ ἄνευ τῆς διαλεκτικῆς θεωρίας τὸν σοφὸν ἀπτωτον ἔσεσθαι ἐν λόγῳ· τό τε γὰρ ἀληθὲς καὶ τὸ ψεῦδος διαγιγνώσκεισθαι ὑπ' αὐτῆς, καὶ τὸ πιθανὸν τότε ἀμφιβόλως λεγόμενον διευ-

κρινεῖσθαι) καὶ ἐντεῦθεν δὲ ἐπιτεταίνεται ὅτι πυρὴν τοῦ συστήματος, ἡ ἠθικὴ καὶ φυσικὴ θεωρία, πρώτη ἐκαλλιεργήθη ὑπὸ τοῦ Ζήνωνος καὶ τοῦ Κλεάνθους, ἐνῶ τὴν λογικὴν ἐπεξεργάσθη πρῶτος ὁ Χρυσίππος. Ἡ δὲ φυσικὴ φαίνεται ὅτι εἶχε παρὰ τοῖς στωϊκοῖς τὰ πρεσβεῖα ὡς πρὸς τὴν ἠθικὴν, ἐφ' ὅσον τὴν μὲν παρέβαλλον πρὸς τὴν ψυχὴν, τὴν δὲ πρὸς τὴν σάρκα, τὴν μὲν πρὸς τὴν λέκυθον τὴν δὲ πρὸς τὸ λεύκωμα τοῦ ὠοῦ (Διογ. Λ. VII, 40), ἐφ' ὅσον περὶ αὐτῆς λέγουσιν ὅτι ἐμπεριέχει τὸ θειότατον μέρος τῆς φιλοσοφίας (Πλουτ. Στωϊκ. δοκεῖ μοι δεῖν τάττεσθαι πρῶτα μὲν τὰ λογικά, δευτέρα δὲ τὰ ἠθικά, τρίτα δὲ τὰ φυσικά. τῶν δὲ φυσικῶν ἔσχατος εἶναι ὁ περὶ τῶν θεῶν λόγος· διὸ καὶ τελετάς ἠγόρευσαν τὰς τούτων παραδόσεις Σεξ. VII, 22. Οἱ δὲ ἐπὶ τῆς στοᾶς καὶ αὐτοὶ ἄρχειν μὲν φασὶ τὰ λογικά, δευτερεύειν δὲ τὰ ἠθικά, τελευταῖα δὲ τετάχθαι τὰ φυσικά... τελευταίαν δὲ ἐπάγειν τὴν φυσικὴν θεωρίαν· θειότερα γὰρ ἐστὶ καὶ βαθυτέρας δεῖσθαι τῆς ἐπιστάσεως). Ὑπάρχουσιν ὅμως καὶ ἄλλαι ῥήσεις ἀντιφάσκουσαι πρὸς ταύτας, διότι παριστάνουσι τὴν ἠθικὴν ὡς τὸ κύριον τέρμα καὶ τὸν ἔσχατον καρπὸν τῆς φιλοσοφίας (Χρυσίπ. παρὰ Πλουτ. Στωϊκ. αὐτὸ γὰρ ἐστὶν εὐρεῖν τῆς δικαιοσύνης ἄλλην ἀρχὴν οὐδ' ἄλλην γένεσιν ἢ τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καὶ τὴν ἐκ τῆς κοινῆς φύσεως· οὐ γὰρ ἐστὶν ἄλλως οὐδ' οἰκειότερον ἐπελθεῖν ἐπὶ τὸν τῶν ἀγαθῶν καὶ κακῶν λόγον οὐδ' ἐπὶ τὰς ἀρετάς, οὐδ' ἐπὶ εὐδαιμονίαν, ἀλλ' ἢ ἀπὸ τῆς κοινῆς φύσεως καὶ ἀπὸ τῆς τοῦ κόσμου διοικήσεως... οὐδ' ἄλλου τινὸς ἕνεκεν τῆς φυσικῆς θεωρίας παραληπτῆς οὕσης ἢ πρὸς τὴν περὶ ἀγαθῶν ἢ κακῶν διάστασιν) ἐκτὸς δὲ τούτου καὶ ὅλη ἡ κατασκευὴ τοῦ συστήματος ἀποδεικνύει ὅτι καὶ τοὶ φαινομενικῶς πραττομένης τῆς φυσικῆς, οὐσιωδῶς ὅμως ἐκ τῆς ἠθικῆς ἐσχεδιάσθη τὸ ὅλον καὶ ἐκ ταύτης γίνονται καταληπτὰ οἱ οὐσιώδεις αὐτοῦ προσδιορισμοί. Ἡ ἀλήθεια δὲ αὕτη προκύπτει ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς σχέσεως τῶν δύο μερῶν· διότι ἡ φυσικὴ δὲν προήχθη περαιτέρω ὑπὸ τῶν στωϊκῶν, ἐνῶ ἡ ἠθικὴ ὑπὸ αὐτῶν ἰδιαζόντως ἐκαλλιεργήθη καὶ ἔλαβε μεγίστην ἀνάπτυξιν. Ἀλλὰ τοῦτο ἤθελεν εἶσθαι πάντῃ ἀκατανόητον, ἐὰν ἀπ' ἀρχῆς ἐνδιεφέροντο κυρίως περὶ τῆς θεωρίας ἢ περὶ τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης. Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο ἐπιβεβχιούται ἔτι μᾶλλον καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἐμπεριεχομένου τῆς φυσικῆς. Αἱ δύο αὐτῆς ιδιότητες, ὁ ὕλισμός καὶ ὁ πανθεισμός πόρρω ἀπέχουσαι τοῦ νὰ ᾖναι αἱ πηγαὶ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν τοῦ στωϊκισμοῦ, πρέπει μᾶλλον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς συνέπειαι τούτων· διότι τὸ σύστημα τοῦτο εἶναι κατὰ τὰς θεωρίας τοῦ πανθειστικόν, ἐφ' ὅσον διὰ τὴν πρακτικὴν διαγωγὴν εὐρίσκει θεραπείαν μόνον εἰς τὴν ὑποταγὴν τοῦ ἀτόμου ὑπὸ τινος γενικόν νόμον, ὑπὸ τινος ἀντικειμενικῆς ἀνάγκης· εἶναι δὲ ὑλόφρον, διότι τὸ πνεῦμα ἐνταῦθα γίνεται συνειδὸς τῆς ὑπεροχῆς τοῦ ἐπὶ τῆς ὕλης, ἐπὶ τῆς φύσεως, μόνον διὰ τῆς ἠθικῆς του ἐνεργείας· ὅθεν ἡ φυσικὴ κατὰ τὸ

ἐμπεριεχόμενόν της ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἠθικῆς καὶ διὰ τοῦτο παρίσταται εἰς τοὺς στωϊκοὺς ἀνωτέρα ταύτης, διότι ἡ ἠθική των ἀρχὴ ὑποβάλλει τὰς ἀνθρωπίνους πράξεις εἰς τοὺς νόμους τῆς φύσεως.

Η ΣΤΩΪΚΗ ΛΟΓΙΚΗ

Τὸν ὄρον λογικὴν οἱ ἀπὸ Στωᾶς ἐξέλαβον κατὰ πλατυτάτην ἔννοιαν, ὑπὸ τὸ ὄνομα ἐκεῖνο συνῆψαν πολυειδεῖς ἐρεῦνας, αἵτινες ἐν μέρει δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὴν φιλοσοφίαν· π. χ. ἐρεῦνας περὶ γραμματικῆς καὶ ῥητορικῆς. Ὅθεν ἐὰν παραλείψωμεν τὰ παραρτήματα ταῦτα, ἀπαρτίζουσι τὸ κύριον ἐμπεριεχόμενον τῆς Στωϊκῆς Λογικῆς ἐρεῦναι περὶ τῆς γνώσεως καὶ τοῦ κριτηρίου τῶν ἐννοιῶν. Ἴδου ὅθεν τί περὶ τούτων διδάσκουσιν οἱ στωϊκοί.

Ἡ ψυχὴ ὅταν γεννηθῆ ὁ ἄνθρωπος εἶναι χαρτίον ἄγραφον. (Πλουτ. τὰ Ἄρ. τοῖς Φιλ. IV, 11, 1· ὅταν γεννηθῆ ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὸ ἡγεμονικὸν μέρος τῆς ψυχῆς ὡσπερ χαρτίον ἐνεργὸν εἰς ἀπογραφὴν· εἰς τοῦτο μία ἐκάστη τῶν ἐννοιῶν ἀπογράφεται· πρῶτος δ' ὁ τῆς ἀναγραφῆς τρόπος ἐστὶν ὁ διὰ τῶν αἰσθήσεων). Λαμβάνει δὲ τὸ ἐμπεριεχόμενον τῆς συνειδήσεώς της διὰ τῶν ἐντύψεων τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου. Πᾶσα φαντασία γεννᾶται ἐκ τῆς ἐπὶ τῆς ψυχῆς αἰσθητικῆς ἐντύψεως τοῦ φανταστοῦ ἀντικειμένου (Πλουτ. τὰ Ἄρ. τοῖς Φιλ. IV, 12, 1. Φαντασία δ' ἐστὶ πάθος ἐν τῇ ψυχῇ γινόμενον, ἐνδεικνύμενον ἑαυτὸ τε καὶ τὸ πεποιηκός· φανταστὸν δ' ἐστὶ τὸ ποιῶν τὴν φαντασίαν, οἷον τὸ λευκὸν καὶ πᾶν ὅ,τι ἂν δύνηται κινεῖν τὴν ψυχὴν (1). Ὁ Κλεάνθης παραβάλλει τὴν ἐντύπωσιν ταύτην πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ κηροῦ γενομένην τύπωσιν (Σεξ. Ἐμπειρ. πρὸς Μαθ. VII, 228. Κλεάνθης ἤκουσε τὴν τύπωσιν — ὡσπερ τὴν διὰ τῶν δακτυλίων γινομένην τοῦ κηροῦ τύπωσιν. — Δ Λ VII, 45· τὴν φαντασίαν εἶναι τύπωσιν ἐν ψυχῇ τοῦ ὀνόματος οικείως (κατὰ τὴν κυρίαν σημασίαν τῆς λέξεως) μετενηνεγμένου ἀπὸ τῶν τύπων τῶν ἐν τῷ κηρῷ ὑπὸ τοῦ δακτυλίου γινομένων). Ἐκ τούτων τῶν ἐντύψεων καὶ αἰσθήσεων γεννᾶται ἡ μνήμη, ἐκ πολλῶν δὲ ὁμοειδῶν μνημῶν ἡ ἐμπειρία (Πλουτ. τὰ Ἄρ. τοῖς Φιλ. IV, 11, 2 αἰσθανόμενοί τινος, οἷον λευκοῦ, ἀπελθόντος αὐτοῦ μνήμην ἔχουσιν· ὅταν δὲ ὁμοειδεῖς πολλὰ μνημῆμαί γίνωνται, τότε φασὶν ἔχειν ἐμπειρίαν· ἐμπειρία γάρ ἐστὶ τὸ τῶν ὁμοειδῶν πλῆθος). Τέλος δὲ ἐκ τῆς πείρας μορφοῦνται διὰ τῶν συλλογισμῶν ἐκεῖναι αἱ ἔννοιαι, αἵτινες ὑπερβαίνουσι τὰς αἰσθήσεις. Οὗτοι δὲ οἱ συλλογισμοὶ στηρίζονται ἢ

(1) Ἐξ ἐκατέρων δὲ τούτων ἦτοι τῆς φαντασίας καὶ τοῦ φανταστοῦ διακρίνεται τὸ φανταστικόν, ἢ τὸ πάθος ἐν τῇ ψυχῇ ἀπ' οὐδεοῦς φανταστοῦ γινόμενον, ὅπερ καὶ διὰ τοῦτο καλεῖται καὶ διάκενος ἔλκυσμός, καὶ τὸ φάντασμα, τὸ ὑποτιθέμενον ἀντικείμενον τῆς μὴ ἐχούσης ἀντικείμενον φαντασίας.

ἐπὶ τῆς ὁμοιότητος, ἢ ἐπὶ τῆς ἀναλογίας, ἢ ἐπὶ τῆς συνθέσεως αἰσθήσεων (Διογ. Λ. VII, 52. Ἡ δὲ κατάληψις γίνεται κατ' αὐτοὺς αἰσθήσει μὲν, ὡς λευκῶν καὶ μελάνων καὶ τραχέων καὶ λείων· λόγῳ δέ, τῶν δι' ἀποδείξεως συναγομένων, ὡσπερ τοὺς θεοὺς εἶναι καὶ προνοεῖν τούτοις· τῶν γὰρ νοουμένων τὰ μὲν κατὰ περίπτωσιν (ἀμέσως) ἐνοήθη, τὰ δὲ καθ' ὁμοιότητα, τὰ δὲ κατ' ἀναλογίαν, τὰ δὲ κατὰ μετάθεσιν, τὰ δὲ κατὰ σύνθεσιν, τὰ δὲ κατ' ἐναντίωσιν). Αἱ δὲ αὐτῶν σχηματιζόμεναι ἔννοιαι ὅτε μὲν γίνονται τεχνικῶς καὶ μεθοδικῶς, ὅτε δὲ φύσει καὶ ἀτέχνως. (Πλάτ. τὰ Ἀρ. τοῖς Φιλ. IV, 11. Τῶν δ' ἐννοιῶν αἱ μὲν φυσικαὶ γίνονται κατὰ τοὺς εἰρημένους τρόπους καὶ ἀνεπιτεχνήτως αἱ δ' ἤδη δι' ἡμετέρας διδασκαλίας καὶ ἐπιμελείας· αὐταὶ μὲν οὖν ἔννοιαι καλοῦνται μόναί, ἐκεῖναι δὲ καὶ προλήψεις— Διογ. Λ. VII 51. Τῶν φαντασιῶν αἱ μὲν εἰσὶ τεχνικαὶ αἱ δὲ ἀτεχνοί). Καλοῦνται δὲ κοιναὶ διότι ἀνήκουσιν εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Ἡ ἀρχικὴ ὄθεν πηγὴ πάσης γνώσεως, ἀπασῶν τῶν ἐννοιῶν μας εἶναι ἡ αἴσθησις καὶ ἡ φαντασία, ἧτις μᾶς χορηγεῖ τὸ ὑλικὸν τῶν γνώσεών μας. Ἡ γνωσιολογία ἄρα τῶν στωϊκῶν ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ αἰσθητισμοῦ. Ὁ αἰσθητισμὸς οὗτος εἶναι ἡ ἀναγκαία συνέπεια τῆς περὶ τοῦ κόσμου θεωρίας των, καθ' ἣν μόνα τὰ σωματικὰ πραγματικῶς ὑπάρχουσιν. Ἀλλὰ συνέχεται καὶ μετὰ τῆς προσπαθείας τῶν στωϊκῶν νὰ εὕρωσιν ἀντικειμενικὴν τινα, πραγματικὴν βάσιν τῆς ὑποκειμενικῆς γνώσεως· ἐφαίνετο αὐτοῖς ἀδύνατον νὰ δημιουργῆ ἀφ' ἑαυτῆς ἡ διάνοια τὴν ἀλήθειαν, ὡς διαρρήδην ἐκάλουν τὰς πλατωνικὰς ιδέας ἀπλῶς ὑποκειμενικὰς ἀφαιρέσεις (ἐννοήματα), πρὸς ἃς οὐδέν τι ἀντιστοιχεῖ ἀπ' εὐθείας εἰς τὴν πραγματικότητα, διότι εἰς τὴν πραγματικότητα οὐδέν γενικὸν ὑπάρχει, ἀλλὰ μόνον ἀτομικὰ ὄντα (οὐχὶ ἡ ἀνθρωπότης, ἀλλὰ ὠρισμένοι ἀνθρώποι) ἅτινα ὅμως δι' ἀφαιρέσεως ἐλήφθησαν ἐκ τῆς πραγματικότητος, ἐνῶ ἄνευ τῆς ἀντιλήψεως τῶν ἀτόμων, τῶν καθ' ἕκαστα ὄντων κ.τ.λ, οὐδεὶς ποτε ἤθελε φθάσει εἰς τὴν ιδέαν τοῦ ἀνθρώπου, κ.τ.λ. (Στοβ. Ἐκλ. 1, 232).

Ἐπειδὴ δὲ πᾶσα γνώσις ἡμῶν στηρίζεται ἐπὶ τῶν αἰσθήσεων καὶ τῶν ἐννοιῶν μας αὐταὶ ὅμως δύνανται νὰ ᾔηται καὶ ψευδεῖς, ἀναφέρεται τὸ ζήτημα πῶς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, τίνες τῶν ἐννοιῶν μας εἶναι ὀρθαὶ καὶ τίνες ψευδεῖς, διὰ τίνος χαρακτηριστικοῦ σημείου δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰς ἀληθεῖς ἐννοίας ἀπὸ τὰς ἀπλᾶς φαντασμαγορίας; Τοῦτο εἶναι τὸ στωϊκὸν ζήτημα περὶ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀληθείας. Ἴδού πῶς ἀπαντῶσιν οἱ στωϊκοὶ εἰς τοῦτο τὸ ζήτημα. Ἄν αἱ ἐννοιαὶ μας ἀντιστοιχῶσιν εἰς τὰ ὄντα, ἡδύνατο νὰ κρίνη ἀσφαλῶς διάνοιά τις ἰσταμένη ὑπεράνω ἑκατέρων. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν, διότι ἡμεῖς δὲν ἐξερχόμεθα τῶν ἐννοιῶν μας, ἐπομένως δὲ δὲν δυνάμεθα νὰ δεῖξωμεν τὴν συμφωνίαν τούτων πρὸς τὰ ὄντα. Ἐπομένως ἀναγκαζόμεθα ν' ἀναζητήσωμεν εἰς αὐτὰς τὰς ἐννοίας μας

τὸ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῆς ἀληθείας ἢ τοῦ ψεύδους τῶν ἐπομένων δὲ δὲν ὑπάρχει εἰμὴ ὑποκειμενικὸν κριτήριον. Τὸ κριτήριον δὲ τοῦτο τῆς ὀρθότητος τῶν ἐννοιῶν μας εἶναι ἡ ὑπερέχουσα ἰσχύς καὶ πειστικὴ δύναμις, μεθ' ἧς ἐννοιά τις μᾶς ἐκβιάζει νὰ δώσωμεν τὴν συγκατάθεσιν μας. Ἡ ἐννοια ἐκείνη ἣτις ἔχει τὴν ιδιότητα ταύτην εἶναι ἀληθής· διότι ἡ ἐννοια ἣτις προέρχεται ἐκ τινος πραγματικοῦ ἀντικειμένου καὶ πρὸς αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ, δύναται νὰ ἐκτυπωθῆ εἰς τὴν ψυχὴν μὲ ἰσχύον καὶ διαύγειαν, οὐχὶ δὲ καὶ ἀπλοῦν ὑποκειμενικὸν φάντασμα. Τοιαύτη δὲ ἐννοια, ἣτις κατέχει τὴν δύναμιν νὰ καταλάβῃ τὴν ψυχὴν καὶ νὰ τὴν ἐκβιάζῃ εἰς συγκατάθεσιν, ἐκαλεῖτο ὑπὸ τῶν Στωϊκῶν *φαντασία καταληπτική*. (Σεξ. πρὸς Μαθ. VII, 257. Ἡ καταληπτικὴ φαντασία ἐστὶν ἐναργῆς καὶ πληκτικὴ μονονουχὶ τῶν τριχῶν κατασπῶσα ἡμᾶς εἰς συγκατάθεσιν.—Δ. Λ. VII, 50· ἡ φαντασία ἢ ἀπὸ τοῦ ὑπάρχοντος καὶ κατ' αὐτὸ τὸ ὑπάρχον ἐναπομεμαγμένη καὶ ἐναπεσφραγισμένη, ὅποια οὐκ ἂν γένοιτο ἀπὸ μὴ ὑπάρχοντος). Ἐπομένως δὲ τὸ κριτήριον δι' οὗ δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν τὰς ἀληθεῖς ἀπὸ τὰς ψευδεῖς ἐννοίας, εἶναι ἡ *κατάληψις* ἢ ἡ *καταληπτικὴ φαντασία* (Δ. Λ. VII. 46. Σεξ. πρὸς Μαθ. VII, 227 κριτήριον τοίνυν φασὶν ἀληθείας εἶναι οἱ ἄνδρες οὗτοι τὴν καταληπτικὴν φαντασίαν. VII, 253).

Διὰ ταύτης τῆς γνωσεολογίας οἱ Στωϊκοὶ ὑπερήσπιζον κατὰ τῶν σκεπτικῶν καὶ τῶν νέων ἀκαδημαϊκῶν τὴν πρότασιν ὅτι ἡ ἀλήθεια δύναται νὰ γνωσθῆ. Ἐπραττον δὲ τοῦτο καὶ ὑπὸ πρακτικὴν ἔποψιν· διότι ἡ ὄρεξις καὶ ἡ πράξις δὲν εἶναι δυνατὴ, εἴαν δὲν ἔχη τις προσδιωρισμένην ἐννοίαν περὶ τοῦ ἀντικειμένου, πρὸς ὃ ἀπευθύνεται ἡ πράξις· ἡ σταθερότης εἰς τὴν ἀρετὴν, ἡ διὰ πεποιθήσεων καὶ ἀρχῶν πράξις δὲν εἶναι ἐφικτὴ, εἴαν ἡ ἀλήθεια δὲν δύναται νὰ γνωσθῆ· ἐπομένως δὲ δὲν εἶναι δυνατὴ οὐδεμίαν σταθερὰ πεποίθησιν περὶ τῆς ἀληθείας.

Ἀνωτέρω μνεῖα ἐγένετο, ὅτι οἱ Στωϊκοὶ ἐν τῇ λογικῇ ἐμπεριέλαβον καὶ γραμματικὰς ἐρεῦνας. Διὰ τούτων δὲ συνετέλεσαν πλεῖστον εἰς τὴν ἐπιστήμην τῆς γλώσσης. Εἶναι οἱ θεμελιωταὶ τῆς γραμματικῆς, ἣτις διὰ τῶν λατινικῶν γραμματικῶν ἐκληροδοτήθη μέχρι τῆς σήμερον. Ἐπενόησαν σχεδὸν ἅπαντας τοὺς τεχνικοὺς γραμματικοὺς ὄρους πρὸς χαρακτηρισμὸν τῶν μερῶν τοῦ λόγου καὶ τῶν κλίσεων, ἴσως δὲ συνετέλεσε τὰ μάλιστα εἰς τοῦτο ὁ Χρύσιππος, ὅστις συνέταξε πολυάριθμα συγγράμματα περὶ γραμματικῆς καὶ ἔτυμολογίας (1).

(1) Παραβ. τὰ συγγράμματα περὶ τῶν πέντε πτώσεων, περὶ λέξεων, περὶ συντάξεως τῶν λεγομένων, περὶ τῶν ἔτυμολογικῶν. Δ. Λ. VII, 192, 193.